

MOLIYA VA SOLIQ TIZIMI

Oribjonov Abduraxmat Lochinbek o'g'li

Qo'qon universiteti Andijon filiali Iqtisodiyot yo'nalishi

Masofaviy ta'lim 1- bosqich 25-05 guruh talabasi

Email: abdurahmatoddi@gmail.com

Raxmatullayeva Feruza Azimovna

"Iqtisodiyot va moliya" kafedrası V.B Dosenti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18029197>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 15-dekabr 2025 yil

Ma'qullandi: 20-dekabr 2025 yil

Nashr qilindi: 23-dekabr 2025 yil

KEYWORDS

Moliya, soliq, soliq tizimi, davlat byudjeti, byudjet daromadlari, moliyaviy munosabatlar, soliq siyosati.

ABSTRACT

moliya va soliq siyosatining makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, ijtimoiy adolatni qaror toptirish, investitsiya muhitini yaxshilash va tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirishdagi ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Shuningdek, zamonaviy iqtisodiyot sharoitida soliq yukini optimallashtirish, soliq ma'murchiligini takomillashtirish va byudjet daromadlarining samarali shakllanishiga oid masalalar ilmiy nuqtayi nazardan yoritiladi.

Moliya – murakkab iqtisodiy fan sifatida iqtisodiyot nazariyasi, makroiqtisodiyot, mikroiqtisodiyot, pul muomalasi va kredit va bank tizimini o'zida qamrab oluvchi bilimlar sohasidir. Shu boisdan ham jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida, bozor munosabatlarining ajralmas qismi sifatida ahamiyatga molikdir. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning zamonaviy bosqichi iqtisodiy o'sishning jadal suratlariga erishishni ta'minlash, moliyaviy risklarni kamaytirish va ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etishga, soliqlarning undiriluvchanligini yanada oshirish va samarali soliqqa tortish konsepsiyasini amaliyotga keng tatbiq qaratilganligidir. Ushbu masalalarning hal etilishi "Moliya va soliqlar" fanini o'qitishda innovatsion usullarni rivojlantirish bilan uzviy bog'liqdir. Ayniqsa moliya va soliqlar sohasida innovatsiyalar ta'lim texnologiyalaridan keng foydalanish mamlakatimizda zamonaviy iqtisodiy ta'limni rivojlantirishning tub mohiyatiga aylangan. Shuning uchun ham iqtisodiy ta'lim yo'nalishida ta'lim beruvchi institutlarning sifatli ta'lim xizmatlarini taklif etish darajasini oshirish va innovatsion o'qitish usullarini joriy etishga keng e'tibor qaratish lozim. "Moliya va soliqlar" fanini o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy kategoriya sifatida moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati, moliya tizimining bo'g'inlari va ularning alohida tavsifi, turli mulkchilik shakllarida faoliyat yuritayotgan xo'jalik subyektlari moliyasining xususiyatlari, sug'urta munosabatlarining moliyaviy jihatlari to'g'risida bilim ko'nikmalarga ega bo'ladilar. Xalqaro moliyaviy munosabatlar va uning hozirgi globallashuv sharoitidagi rivojlanish tendensiyalari, soliqlarning ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni, yuridik va jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar to'g'risida bilim, malaka va ko'nikmalariga ega bo'ladilar. "Moliya va soliqlar" fani iqtisodiy rivojlanishning bugungi sharoitida milliy iqtisodiyotda moliya tizimining ahamiyati qanchalik yuqori ekanligi va moliyaviy resurslarni vujudga kelishi va uni sarflanishining umumiy qonuniyatlari hamda mavjud mexanizmi to'g'risida nazariy va amaliy bilimlarni qamrab oladi. Ushbu fan mamlakatimizda amalga oshirilayotgan byudjet-soliq

siyosati va uning ustuvor yo'nalishlarining ilmiy-nazariy asoslarini, soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasida ko'zda tutilgan masalalarni ham qamrab oladi. Umuman fan davlatning moliya-soliq tizimi va uni hozirgi iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitidagi isloh qilishning ilmiy- nazariy asoslarini o'zida ifodalaydi. Moliya (arabcha-mulk, mablag') barqaror tovar-pul muomalasi sharoitlarida davlatning rivojlanishi va uning resurslariga bo'lgan ehtiyojlarining ortishi natijasida paydo bo'ldi. Moliya terminining kelib chiqishi yuzasidan iqtisodchi-olimlarning turli fikrlari mavjud. Ba'zi bir mualliflar fikricha, mazkur termin dastlab XIII-XV asrlarda Italiyaning savdo shaharlarida yuzaga kelgan, keyinchalik xalqaro miqyosda tarqalgan va aholi bilan davlat o'rtasida pul munosabatlari 7 tizimi bilan bog'liq tushuncha sifatida qo'llanila boshlangan. Boshqa mualliflarning ta'kidlashlaricha, mazkur tushuncha muomalaga fransuz olimi J.Boden tomonidan uning 1755-yildagi "Respublika haqida olti kitob" nomli asarida ilk bor kiritilgan. Iqtisodiy munosabatlar kishilik jamiyatining moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, ayirboshlash va taqsimot jarayoni bosqichlarida vujudga keladi. Iqtisodiy munosabatlar juda xilma-xildir. Ular nafaqat takror ishlab chiqarish bosqichida, balki xo'jalik yuritishning barcha sohalarida ro'y beradi. Iqtisodiy munosabatlarning ijtimoiy amal qilishi bilan bog'liq jihatini iqtisodiy kategoriyalar tashkil qiladi. Turli xil adabiyotlarda moliya terminiga turlicha ta'rif berilgan. Moliya – davlatning o'z funktsiya va vazifalarini bajarishi hamda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish shartlarini ta'minlash maqsadida markazlashgan va markazlashmagan pul fondlarining shakllantirilishi, taqsimlanilishi va foydalanilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar majmuidir. Bozor munosabatlari sharoitida asosiy iqtisodiy kategoriyalarga qiymat, tovar, pul, foyda, moliya va narxni kiritishimiz mumkin. Moliya (lot. – pul to'lovlari) – YaIM (yalpi ichki mahsulot) va MD (milliy daromad)ni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida pul mablag'larini shakllantirish va foydalanish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar tizimidir. Munosabatlarning o'ziga xosligi shundan iboratki, moliya iqtisodiy kategoriya sifatida har doim pul shaklida namoyon bo'ladi. Moliyaning ta'rifidan kelib chiqadiki: – munosabatlarning pul xarakteriga ega ekanligi; – munosabatlarning taqsimot xususiyatiga ega ekanligi; – moliyaviy munosabatlarni shakllantirishda moliyaviy resurslar asosiy manba bo'lib hisoblanishi. Moliya kategoriyasi quyidagi iqtisodiy kategoriyalar bilan ham bog'liq:

- narx;
- ish haqi;
- kredit.

Moliya jamiyatda tovar-pul munosabatlarining mavjudligi bilan izohlanadi. Moliyaviy munosabatlarning rivojlanishi jamiyatdagi mehnat taqsimoti, mulkchilik shakllari, xo'jalik yurituvchi subyektlarning tashkiliy-huquqiy faoliyatining iqtisodiy jihatdan mustaqilligi hamda tashqi iqtisodiy aloqalari bilan ham bog'liq. Milliy daromadning taqsimlanishi pul shaklida amalga oshiriladi, ammo pul moliya munosabatlarining barcha tomonlarini o'z ichiga olmaydi. Moliya munosabatlari asosan, davlat hamda korxonalarining pul fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish masalalaridan aks etadi. Shuning boisdan moliyaning rivojlanishi bu davlatning rivojlanishi va uning moliyaviy zahiralarga bo'lgan ehtiyoji bilan bevosita bog'liqdir. Moliyaning mohiyati, uning iqtisodiy kategoriya sifati ijtimoiy munosabatlar orqali ko'rinib, o'ziga xos vazifani bajaradi. Davlat va xo'jalik yurituvchi subyektlarning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun zarur bo'lgan pul mablag'laridan

markazlashgan fondni tashkil qilish, taqsimlash va iste'mol qilish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlar jarayonida ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish ustidan nazorat va ijtimoiy mahsulotning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi sodir bo'ladi. Moliyaning mohiyati uning funksiyalarida namoyon bo'ladi. Funktsiya – muayyan obyektning tashqi xususiyati bo'lib, tizim elementlarining o'zaro munosabatlarida jarayon sifatida aks etadi. Iqtisodiy kategoriyalarni funksiyasi iqtisodiy munosabatlarning hatti-harakatini o'zida aks ettiradi, ya'ni, funktsiya – iqtisodiy kategoriyaning muayyan xususiyatlarining namoyon bo'lishidir. A.M.Aleksandrov va E.A.Voznesenskiylar moliyaning quyidagi funksiyalarni ko'rsatib o'tishgan: – pul fondlarini shakllantirish; – shakllantirilgan pul fondlaridan foydalanish; – nazorat . Moliya qiymat taqsimoti va uning nazoratini yaxlit ifodalovchi kategoriya hamdir. Shuning uchun ham aksariyat adabiyotlarda uning quyidagi ikkita funksiyasi ajratib ko'rsatiladi: – taqsimot funksiyasi – jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida turli moliyaviy tizimlar amal qiladi. Mavjud iqtisodiy munosabatlar ham goh muvaffaqiyatli, gohida esa muvaffaqiyatsiz amal qiladi, biroq moliya har qanday sharoitda ham taqsimlash funksiyasini bajaradi. Mamlakatning YaIM va MD taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liq munosabatlardan iborat. YaIM qiymati MD va zahira fondidan iborat. Zahira fondi, amortizatsiya ajratmalari va moddiy sarflardan iborat. YaIM – iqtisodiy tizimlarning yil davomida yaratgan tovar va xizmatlarining jami qiymatidir. Yalpi ichki mahsulotni taqsimlash jarayoni turli xil moliyaviy dastaklar: me'yorlar, stavkalar, tariflar, ajratmalar va boshqa moliyaviy dastaklar vositasida amalga oshiriladi. Mikrodarajada esa, uning manbai korxonalar pul daromadlari va jamg'armalari hisoblanadi. MD – mamlakat bo'yicha xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyat natijasi (ish haqi, renta, foyda). MD tarkibiga quyidagilar kiradi:

– Jamg'arma fondi – ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, qurilish va madaniy-oqartiruv tadbirlarini moliyalashtirishga qaratilgan.

Zahira fondi – jamoat zahiralari, sug'urta mablag'laridan iborat.

Iste'mol fondi – fan ta'lim, madaniyat, sog'liqni saqlashni moliyalashtirishga qaratilgan bo'lib, davlatning amal qilishini ta'minlovchi fond hamdir. Ushbu fond orqali mamlakatning xavfsizlik, mehnatga haq to'lash kabi sarflarini ham o'z ichiga oladi.

Moliyaning nazorat funksiyasi korxonalarni barcha xo'jalik faoliyatlarida namoyon bo'ladi. So'm orqali nazorat qilish ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarajatlari ustidan, bu xarajatlarning daromadlarga mos kelishi ustidan, asosiy fondlar va aylanma mablag'larning shakllanishi va ishlatilishi ustidan amalga oshiriladi. Mazkur nazorat mablag'lar aylanishining barcha bosqichlarida - moliyalashtirish va kreditlashtirishda, naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishda, byudjet va moliya tizimining boshqa bo'g'inlari 11 bilan o'zaro aloqalarda amal qiladi. So'm orqali nazorat yordamida mahsulot realizatsiyasi jarayoniga, shartnoma bo'yicha shartlarni bajarilishiga, rentabellikka, foydaga, fond qiymatiga, aylanma mablag'lar aylanishiga ta'sir o'tkazadi. Shunday qilib, nazorat – daromadlar o'sishini, mablag'lar va moddiy boyliklar oqilona sarflanishini rag'batlantiradi, korxonalarni kamchiliklarni bartaraf etishga, xo'jalik faoliyatini yaxshilashga, uning samaradorligini oshirishga, mablag'larning manzilli sarflanishini ta'minlaydi. Nazorat funksiyasining muhim xususiyati shundaki, u mablag'lar kelib tushishi va ishlatilishi jarayonida uzluksiz davom etadi va maxsus tekshiruv hamda kuzatishlar bilan bevosita bog'liq bo'lmay, mustaqil ahamiyat kasb etadi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining moliyaviy ko'rsatkichlari nazorat funksiyasining obyektidir. Moliyaviy nazoratning samaradorligini oshirish ko'proq korxonada buxgalteriya hisobi, moliyaning qay

darajada yo'lga qo'yilganligini, moliyaviy axborotning haqqoniyligi, moliyaviy intizom, buxgalteriya-hisobi hisobotini xolis yuritilishiga bog'liq. Shundagina nazoratning samarasi iqtisodiyotdagi vaziyatni tahlil qilish va xolis baholash hamda takror ishlab chiqarish jarayonining samarali borishini muvofiqlashtirish imkonini beradi. Ayniqsa, bunda davlat soliq xizmatining o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Shuning uchun ham moliya soliq munosabatlari bilan uzviy holda o'rganiladi va amal qiladi. Moliyaning taqsimot va nazorat funksiyalari yaxlit holda moliyaviy mexanizmni vujudga keltiradi.

Moliya mexanizmining elementlari tarkibida fondlar va to'lovlarni miqdor jihatdan aniqlash usullari qismi eng harakatchan va tez o'zgaruvchan bo'lib, ular ishlab chiqarish shart-sharoitlarining hamda jamiyat oldida turgan vazifalarning o'zgarishiga qarab tez-tez muvofiqlashtirilib turiladi. Masalan, pul mablag'lari fondlarining shakllari o'zgarmagani holda, foydani taqsimlash usullari bir necha bor o'zgardi, taqsimlash qoldiq usuli, normativ usuli, majburiy to'lovlar usuli; soliq turlari o'zgarmagani holda, ularning stavkalari, imtiyozlar, sanksiya va jarima kabi jazo choralari bozor talablariga ko'ra tez-tez qayta qurilib, o'zgarib turadi. Respublikamiz soliq tizimida uzoq davr mobaynida samarali faoliyat qilib kelgan oborot solig'i o'rniga joriy qilingan qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) stavkasi dastlab 30% miqdorida, keyinchalik 25, 20, 18, 17 % miqdorlarigacha tushirildi. Hozirgi kunda esa, 20% lik miqdor qo'llanilmoqda. Moliyaviy mexanizmni shakllantirish bilan davlat uni u yoki bu davr moliya siyosati talablari bilan iloji boricha to'la mos kelishiga intiladi. Bu esa davlatning maqsad va vazifalarini to'laqonli bajarilishining garovi hisoblanadi. Iqtisodiyotni modernizatsiyalashning hozirgi sharoitida moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyoj va ularni samarali investitsiyalash masalalari dolzarb ahamiyat kab etadi. Bunda bevosita moliyaviy bozorlarning ahamiyati g'oyat yuksakdir. Moliyaviy bozorlarda moliyaviy resurslar harakati turli moliyaviy instrumentlar orqali jamg'aruvchi va foydalanuvchi amalga oshiriladi. Shu sababli moliya bozori orqali moliyaviy resurslar iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi. O'z navbatida bu taqsimlash jarayonida moliyaviy resurslar nisbatan samarali investitsiyalarga yo'naltiriladi. Turli moliya-kredit muassasalari yordamida moliyaviy resurslar harakati qanday amalga oshirsa, moliyaviy bozor orqali moliyaviy resurslar ham kapital yetkazib beruvchilardan(investordan) kapital iste'mol qiluvchilarga turli moliyaviy instrumentlari vositasida to'g'ridan-to'g'ri harakatlanadi.

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, moliya va soliq tizimi har qanday davlatning iqtisodiy poydevorini tashkil etuvchi muhim institutsional mexanizm hisoblanadi. Moliya jamiyatda pul mablag'larini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonlarini o'zida mujassam etgan holda, iqtisodiy munosabatlarning uzluksizligini ta'minlaydi. Ayniqsa, davlat moliyasi orqali milliy daromadning muayyan qismi markazlashtiriladi va u ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlariga yo'naltiriladi. Shu jihatdan moliya tizimining samarali faoliyati iqtisodiy o'sish sur'atlari, makroiqtisodiy barqarorlik va aholi farovonligi bilan bevosita uzviy bog'liqdir. Soliqlar esa moliya tizimining asosiy va ajralmas bo'g'ini sifatida davlat byudjeti daromadlarining barqaror manbaini shakllantiradi. Soliq munosabatlari orqali davlat va soliq to'lovchilar o'rtasida iqtisodiy aloqalar vujudga keladi hamda ushbu aloqalar ijtimoiy adolat, qonuniylik va majburiylik tamoyillari asosida tartibga solinadi. Soliqlarning fiskal funksiyasi davlat xarajatlarini moliyalashtirishni ta'minlasa, tartibga soluvchi va

rag'batlantiruvchi funksiyalari iqtisodiyot tarmoqlari rivojiga, investitsiya faolligining oshishiga hamda tadbirkorlik subyektlarining barqaror faoliyat yuritishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdug'aniyev A. Moliya nazariyasi. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2018.

Jo'rayev N., Karimov B. Soliq va soliqqa tortish. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.

Qodirov D. Davlat moliyasi va byudjet tizimi. — Toshkent: O'zbekiston, 2020.

Mirzayev Sh. Moliya va kredit. — Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2017.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. — Toshkent, amaldagi tahrir.

